

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ABŞERON İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONUNDA
BƏLƏDİYYƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN
SOSIAL, İQTİSADI-COĞRAFİ PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5401.01. – İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Xanım Məhəmməd qızı Osmanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “İqtisadi və sosial coğrafiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Coğrafiya elmləri doktoru, professor
Çingiz Niyazi oğlu İsmayılov

Rəsmi opponentlər:

Coğrafiya elmləri doktoru, professor
Ağazeynal Alı oğlu Qurbanzadə

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Samirə Oktay qızı Ələkbərova

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Firuzə Mübariz qızı Cəfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Məhəmməd Abdu oğlu Abduyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zaur Tahir oğlu İmrani

Elmi seminarın sədri:

Coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Zakir Namin oğlu Eminov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya iqtisadi sisteminə integrasiya etməsi üçün azad bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq iqtisadi islahatların, o cümlədən dövlət idarəçiliyi sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla yerli özünüidarəetmə sahəsində də zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə başladı. Qısa bir müddət ərzində “Bələdiyyələrin statusu haqqında” (02.07.1999), “Bələdiyyə qulluğu haqqında” (30.11.1999), “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında” (07.12.1999), “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” (07.12.1999), “Bələdiyyələrin birgə fəaliyyəti, birləşməsi, ayrılması və ləğv edilməsi haqqında” (14.04.2000) və s. qanun və hüquqi-normativ aktlar qəbul olundu.

Son illər respublikanın siyasi həyatında və sosial-iqtisadi inkişaf fonunda bələdiyyələrin fəaliyyətində nəzərə çarpan müsbət və mənfi tendensiyalar ictimaiyyətin diqqətində olan məsələlərdən birinə çevrildi. Məhz bu baxımdan, hazırkı dövrdə bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində rolunun müəyyən edilməsinə və bu sahədə ciddi islahatların aparılmasına ehtiyac yarandı. Çünki müasir şəraitdə bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli problemləri həll edə və əhaliyə keyfiyyətli xidmət göstərə bilmir. Bu da ictimaiyyət arasında ciddi və haqlı narazılığa səbəb olur.

Bələdiyyələrin təhkim olunduqları ərazilərdə sosial-iqtisadi problemlərin həllində iştirakı, əhali arasında nüfuzlarının artırılması, dövlət proqramlarında iştirakları, yeni layihələrin hazırlanması və onların icrası, bələdiyyələrin ərazi təşkilinin iqtisadi və sosial-coğrafi əsaslarının hazırlanması, eləcə də bu sahədə qəbul olunmuş hüquqi-normativ aktların təkmilləşdirilməsi yolu ilə onların fəaliyyətlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından idarə olunması, icarəyə verilmiş bələdiyyə torpaqlarının maya dəyərinin dəyərləndirilməsi və gələcəkdə regionun davamlı inkişafında bələdiyyələrin yerini və rolunu müəyyən etmək üçün iqtisadi coğrafi yönümlü elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasında 1999-cü ildən etibarən yaradılan bələdiyyələrin iş prinsipləri ilə yerli dövlət orqanları arasında müəyyən oxşar cəhətlər vardır. Respublikamızda iyirmi ildən artıq

bir dövrü əhatə edən bələdiyyələrin fəaliyyətində hələ də çatışmazlıq qalmaqdadır. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması və bələdiyyələrin iş prinsiplərinin daha müasir və perspektivli fəaliyyət ilə əlaqədar hesab edirik ki, inkişaf etmiş ölkələrin bələdiyyə sahəsində olan təcrübələri öyrənilməklə elmi-metodik əsaslarla respublikamızın hər bir iqtisadi rayonuna daxil olan bələdiyyələr tədqiq olunmalı, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi əsaslandırılmalı və regionun inkişafında bələdiyyələrin verə biləcəkləri tövhiələr öyrənilməlidir.

Qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı, hazırda bələdiyyələrə dair qüvvədə olan qanunvericiliyin təhlili, sosioloji-sorğu, eyni zamanda sosial-coğrafi təhlil yolu ilə yerli əhəlinin rəyinin öyrənilməsi, xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə, ərazi təşkili prinsiplərinin səmərəliliyinin coğrafi tədqiqi, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət növlərinin yayılmasının məkan fərqləri, bələdiyyə sərhədlərinin müəyyən edilməsində kəmiyyət göstəricilərindən və statistik-riyazi təhlillərdən istifadə və ərazi təşkili kimi məsələlərin tədqiqi dissertasiya işinin aktuallığından bəhs edir.

Dissertasiyanın aktuallığından irəli gəlməklə, biz tədqiqat obyektini və bələdiyyə sahəsində həlli tələb olunan əsas istiqamətləri kimi Azərbaycan Respublikasının Abşeron iqtisadi rayonu ərazisində olan 83 bələdiyyənin (Bakı şəhərində 53, Sumqayıt şəhərində 3, Abşeron inzibati rayonunda 15, Xızı inzibati rayonunda 12 bələdiyyənin) ərazi təşkilinin sosial-coğrafi baxımdan qiymətləndirməsi, onların yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində yerinin müəyyən edilməsi və əhəlinin yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqi və perspektiv istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi götürülmüşdür.

Bələdiyyələrin yaradılmasının əsas prinsipləri və tarixi-coğrafi inkişaf xüsusiyyətləri, onların fəaliyyət istiqamətlərinin iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan qiymətləndirilməsi, həmçinin bələdiyyələrin ərazi təşkilinin iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan işlənməsi demək olar ki, indiyə kimi aparılmamışdır. Dissertasiya işi ilk dəfə olaraq respublikamızda bələdiyyələrin coğrafi aspektdə tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi bələdiyyələrin ərazi təşkilinin əsas sosial-coğrafi prinsiplərini,

onların gələcək inkişafında xarici ölkələrin təcrübəsini, yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində rolunu və yerini iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan tədqiq etməklə yanaşı, bələdiyyə sərhədlərinin transformasiyası zamanı perspektiv istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- bələdiyyələrin iqtisadi və sosial-coğrafi ərazi elementlərinin, inkişafa xidmət edən resurs potensialının təhlili, resurslardan istifadə olunmasının səmərəliliyi və onların bələdiyyə gəlirlərinə təsirini müəyyən etmək;
- xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla, bələdiyyələrin ərazi təşkilini elmi-metodiki əsaslarla müəyyən etmək;
- bələdiyyələr və dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsünü müəyyən etmək;
- Bələdiyyələrin perspektiv istiqamətlərini müəyyən etmək üçün ərazi inkişaf indeksindən, yaşayış məntəqələrinin ərazidə coğrafi paylanması əmsalından istifadə etməklə onların inkişaf yollarını öyrənmək;
- bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində gələcək fəaliyyətini müəyyən etmək üçün iqtisadi və sosial-coğrafi inkişaf perspektivlərini işləyib hazırlamaq;
- bələdiyyə fəaliyyətinin ərazi təşkili və sərhədlərinin transformasiyasını onların gələcək inkişafa tətbiqi əhəmiyyətini müəyyən etmək;
- bələdiyyələrin regional idarə olunma səmərəliliyi indeksini hesablanmaq və onun bələdiyyələrin inkişafına təsirini təyin etmək;
- bələdiyyə gəlirlərinin resurs potensialından istifadə olunmaqla Pirson modeli əsasında korelyasiya əlaqəsini müəyyən etmək;
- ərazinin inkişaf indeksini tətbiq etməklə bələdiyyələrin region daxili təmərgüzləşmə göstəricilərini müəyyən etmək..

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində tarixi-ərazilik, müqayisə, statistik-riyazi, proqnozlaşdırma, SWOT (GZİT), kartoqrafik (coğrafi informasiya sistemləri - CİS) və s. tədqiqat metodlarından, həmçinin müəllifin topladığı ədəbiyyat

materiallarından və yerlərdə apardığı sosioloji rəy sorğusunun məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Bələdiyyələrin ərazi təşkili və sərhədlərinin transformasiyasının elmi-metodik əsaslarla müəyyən edilməsi.
2. Bələdiyyələrin fəaliyyəti və ərazi təşkilinin iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan tədqiqi, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.
3. Bələdiyyələrin idarə olunmasının səmərəlilik indeksini müəyyən etməklə ərazilərin inkişafındakı rolunun artırılması strategiyasının işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- ilk dəfə Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin ərazi təşkili və yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində yeri iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan kompleks şəkildə öyrənilmişdir;
- bələdiyyələrin ərazi potensialından səmərəli istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün idarəolunma səmərəliliyi indeksinin riyazi asılılığı işlənib hazırlanmış və iqtisadi rayona daxil olan bələdiyyələr üçün idarəolunmanın səmərəlilik indeksi hesablanmışdır;
- sosial problemlərin həllində bələdiyyə gəlirlərinin rolunu qiymətləndirərək Abşeron iqtisadi rayonu üçün onların perspektiv əhəmiyyətini nəzərə almaqla Pirson model əsasında koorelyasiya asılılığı müəyyən edilmişdir;
- ərazi inkişaf indeksindən istifadə olunmaqla Abşeron iqtisadi rayonu ərazisi üçün bələdiyyələrin inkişaf səviyyələrinin göstəriciləri müəyyən olunmuşdur;
- xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla SWOT təhlili aparılmış, bələdiyyələr iqtisadi və sosial-coğrafi baxımından kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əsasları bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin, xüsusilə yerli idarəetmə sisteminin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsində M.İ.Səlimzadə, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi problemlərinin araşdırılmasında İ.A.İbrahimov, hüquqi əsaslara söykənən anlayış və

idarəetmədə Q.R.Xəlilov və Ə.İ.Sadıqov, regional idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və yerli icmaların səlahiyyət bölgüsündə Ə.Nuriyev, bələdiyyələrin ölkə iqtisadiyyatında rolunda Y.N.Balakişiyev, dövlət orqanları ilə bələdiyyələr arasında müqayisəli təhlillərin aparılmasında A.İ.Vasilçikov, regional siyasətdə bələdiyyələrin rolunda A.D.Qladkiy, bələdiyyələrin hüquqi əsaslarının işlənilməsi və hazırlanmasında A.Q.Qladışev, dövlət idarəetmə sistemində bələdiyyələrin fəaliyyətində E.Russel və İ.Shatritz, bələdiyyələrin ərazi təşkilində və sərhədlərinin transformasiyasında R.Bennet, bələdiyyələrin potensial imkanlarının müəyyən edilməsi və qarşılıqlı fəaliyyətlərinin təşkilində İ.Plummer və digər alimlərin elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin fəaliyyətinin ərazi təşkili və sərhədlərinin transformasiyası ilə əlaqədar olaraq irəli sürülən bir sıra təkliflər elmi-praktiki cəhətdən əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, elmi nəticələri beynəlxalq və respublika səviyyələrində keçirilmiş elmi-praktiki konfranslarda və seminarlarda müzakirə olunmuşdur: “Heydər Əliyev və Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı” mövzusunda respublika elmi konfransı (Bakı, 2013); Регион-2013: стратегия оптимального розвитку, материалы научно-практической конференции (Харків, 2013); “Coğrafiya: nəzəriyyə, praktika və innovasiya” elmi konfrans (Bakı, 2015); “XXI əsrdə ekologiya və torpaqsüənəslıq elmlərinin aktual problemləri” V respublika elmi konfransı (Bakı, 2016).

Tədqiqat işi ilə bağlı 17 elmi məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işində elmi-metodiki baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrdən gələcəkdə bələdiyyələrin ərazi təşkili, onların yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində yerinin və yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi problemlərin, ərazi inkişaf indekslərinin, həmçinin bələdiyyələrin yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “İqtisadi və sosial coğrafiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi, quruluşu və əsas məzmunu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin həcmi 135 səhifədir. İş 5 xəritə, 8 qrafik, 7 cədvəl, 119 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, I fəsil – 26 səhifə, II fəsil – 58 səhifə, III fəsil – 31 səhifə, nəticə – 2 səhifə, ədəbiyyat siyahısı – 10 səhifədir. Cədvəlsiz, qrafiksiz, şəkilsiz və ədəbiyyat siyahısız 212294 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliklər, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsil **“Bələdiyyələrin yaradılmasının elmi-metodiki əsasları, onların ərazi təşkilinin iqtisadi və sosial-coğrafi prinsipləri”**nə həsr edilmişdir. Bu fəsildə bələdiyyələrin yaradılmasının və fəaliyyətinin nəzəri və metodiki əsasları, onların coğrafi mövqeyi, ərazi təşkili məsələləri və bu prosesdə yaranan çatışmazlıqlar, problemlər iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan tədqiq edilmişdir.

Yerli özünüidarəetmə demokratik dövlətin və inkişaf etmiş cəmiyyətin ayrılmaz əlamətlərindən biridir. Müasir yerli özünüidarənin təkmilləşməsində intibah dövrünün XVII-XVIII əsrlərdə ingilis liberalizminin C.Lokk, alman məktəbinin nümayəndələrindən: Q.Yellinek, E.Meyer, O.Ressler, O.Laband, fransız maarifçilərindən D.Didro, J.J.Russo və digərlərinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu tədqiqatçı alimlər dövlət və hüququn xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə, müxtəlif cərəyanlı elmi nəzəriyyələr formalaşdırmışdılar.

Yerli dövlət idarəçiliyinə aid olunan bələdiyyələr müstəqildir və ərazilərində olan əmlakına, büdcəsinə və seçki orqanlarına malikdir. Apardığımız araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə Yerli İcra Hakimiyyəti ilə bələdiyyələrin səlahiyyətləri arasında olan bölgü mahiyyət etibarilə bir-birinə oxşar olduğu üçün idarəetmədə çətinliklər yaranır. Son illər bələdiyyələrin öz ərazilərində yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi proqramlarının həyata

keçirilməsində, qarşılarına çıxan problemlərin aradan qaldırılmasında və digər məsələlərin həllində nəzərə cərpacaq dərəcədə irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq, bələdiyyələr əhali tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmır.

Bu fəsildə bələdiyyə sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparmış R.Bennet, L.Şteyn, R.Qneyst, G.Ellinek, A.Qradovski, İ.Lazarevski, M.Səlimzadə və Q.Xəlilov və s. alimlərin əsərləri, onların ideyaları və əldə etdikləri mühüm nəticələri ilə yanaşı, bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində rolu və yeri də öyrənilmişdir.

Bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə orqanları sistemində rolunu və yerini müəyyən etmək üçün ilk növbədə onların üzərinə düşən səlahiyyətlər müəyyən edilməli və bu prinsiplər əsasında bələdiyyələr öz fəaliyyətini həyata keçirməlidirlər¹.

Azərbaycanda bələdiyyələr və dövlət orqanları arasında aparılan bölgüyə əsasən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial sığorta və müdafiə, tikinti, su təchizatı, nəqliyyat, ətraf mühitin qorunması sahəsində bələdiyyə və dövlət orqanlarının funksiyaları tərəfimizdən öyrənilmişdir. Lakin respublikamızda dövlət hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələrin üzərinə düşən səlahiyyətlər demək olar ki, üst-üstə düşür. Belə ki, 16 iyun 1999-cu il tarixində “Yerli icra hakimiyyəti haqqında” Əsasnamənin fəsil 5, maddə 25-35² və 2 iyul 1999-cu il tarixli “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu fəsil 1, maddə 4-6³ nəzər salsaq görürük ki, tarixi və mədəni abidələrin saxlanılması, sənaye və infrastrukturun inkişafı, ekoloji tarazlığın qorunması, əhaliyə sosial-mədəni xidmətin göstərilməsi və s. sahələrdə münasibətlərin qurulmasında uyğunluq vardır.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində respublikamızda bələdiyyə və dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü müəyyən edilmişdir (cədvəl 1).

¹ Гладышев, А.Г. Правовые основы местного самоуправления / А.Г.Гладышев. – Москва: – 1996, – 224 с.

² Yerli icra hakimiyyəti haqqında // 16 iyun 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (№ 138) – Bakı: Qanun, – 1999. – 38 s.

³ Bələdiyyələrin statusu haqqında // 02 iyul 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 698-IQ). – Bakı: Qanun, – 1999. – 28 s.

Azərbaycanda bələdiyyələr və dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü

Təhsil	dövlət - orta təhsil, texniki liseylər, musiqi məktəbləri, ali təhsil müəssisələri bələdiyyə - məktəbəqədər təhsil, orta məktəblərdə peşə təhsili
Səhiyyə	dövlət - ixtisaslaşdırılmış tibbi kömək, xəstəxana xidməti bələdiyyə - ilk tibbi kömək, sanitariya müəssisələrinin təşkili və saxlanması
Mədəniyyət	dövlət - mədəniyyət evlərinin tikintisi, dövlət əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunub-saxlanması, təbliğat bələdiyyə - mədəniyyət müəssisələrinin inkişafına yardım, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunub-saxlanması
Sosial	dövlət - sosial təminat: sığorta sisteminə cavabdehlik bələdiyyə - sosial müdafiə: kimsəsizlərə, xəstələrə, qocalara, maddi imkansızlara, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yardım
Tikinti	dövlət - fiziki şəxslərin mənzil tikintisinə yardım bələdiyyə - torpaq sahələrində olan tikililərə cavabdehlik, yaşayış və qeyri-yasayış binalarının saxlanması və istifadəsi
Su təchizatı	dövlət - içməli su ilə təminat, suyun nəqli, verilişi və keyfiyyəti bələdiyyə - yerli su mənbələrindən istifadə, artesian quyularının qazılması, kanalizasiya təsərrüfatının təşkili və saxlanması
Nəqliyyat	dövlət - respublika əhəmiyyətli yolların (I və II dərəcəli) tikilməsi və saxlanması, rels nəqliyyatı, dəniz və çay limanları, təyyarə limanları bələdiyyə - yerli əhəmiyyətli yolların (III, IV və V dərəcəli) tikilməsi və saxlanması
Ətraf mühitin mühafizəsi	dövlət - ümumi əlaqələndirməni həyata keçirir bələdiyyə - yerli xarakterli problemlərin həllinə cavabdehlik

Ümumiyyətlə, yerli idarəetmə orqanları sistemində bələdiyyələrin yerinin müəyyən edilməsində ciddi problemlər yaranır. Bunun aradan qaldırılması üçün Yerli İcra Hakimiyyəti ilə bələdiyyələr arasında səlahiyyət bölgüsünə yenidən baxılması, onlara aydınlıq gətirilməsi və bu koordinasiya fəaliyyətinin qanunla tənzimlənməsi, eləcə də onlar arasında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığın təşkil olunması vacibdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəsil **“Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin ərazi təşkili, funksional strukturu və fərqləndirici cəhətləri”**nə həsr edilmişdir. Bu fəsildə Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin tarixi-coğrafi səciyyəsi, bələdiyyələrin fəaliyyəti növlərinin məkan fərqləri, bələdiyyə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində kəmiyyət göstəricilərinin tədqiqi önəmli rol oynayır.

Bələdiyyələrin formalaşmasına təbii şəraiti, iqtisadi və sosial-coğrafi göstəricilər birbaşa təsir göstərir. Abşeron iqtisadi rayonunun relyefi və iqlimi mürəkkəb olduğu üçün bu amil bələdiyyələrin yerləşdirilməsinə də bilavasitə təsir göstərmişdir. Belə ki, Abşeron iqtisadi rayonuna daxil olan bələdiyyələrin əksəriyyəti düzənlik bələdiyyələridir. Lakin onların da arasında hündürlük nisbətinə görə fərqlənən bələdiyyələr vardır. Bu bələdiyyələr eyni xüsusiyyətləri daşıdıqlarına görə ***birtipli, yəni homogen***, xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənən, müxtəlif coğrafi mövqeyə, iqtisadiyyata və təsərrüfat quruluşuna malik olanları isə ***müxtəlif tipli, yəni heterogen*** bələdiyyələri adlandırır. Ölkəmizdə homogen bələdiyyələrə əsasən, kənd bələdiyyələri, heterogen bələdiyyələrinə isə şəhər və qəsəbə bələdiyyələri aid edilir.

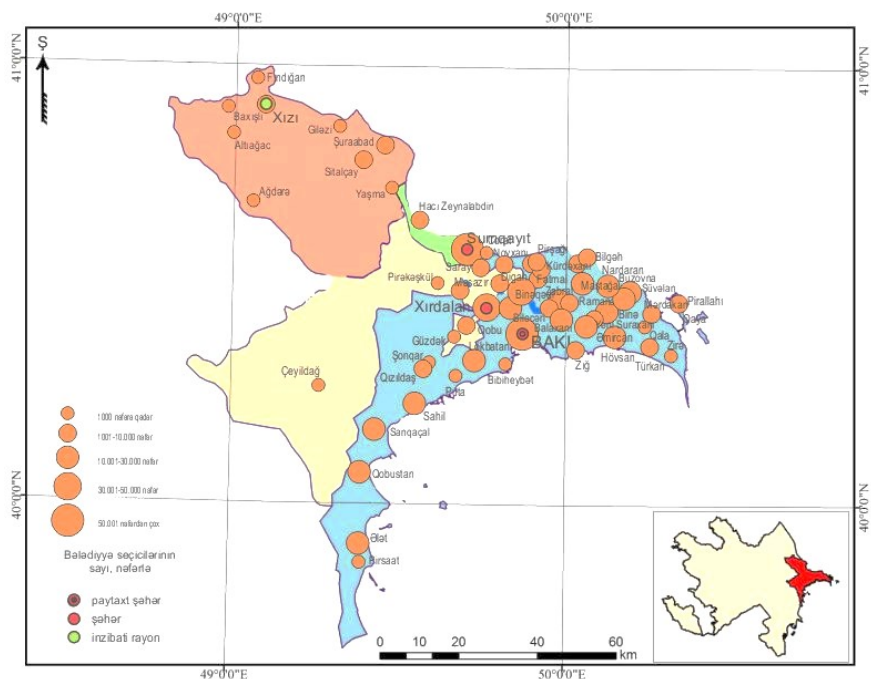
Bələdiyyələrin fəaliyyəti araşdırıldıqda onların ərazisində yaşayan əhəlinin demoqrafik və sosial-iqtisadi göstəriciləri də təhlil olunmalıdır. Abşeron iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin yüksək olması ərazinin mənimsənilməsi və demoqrafik göstəricilərə birbaşa təsir etməklə yanaşı, istehsal sahələrinə (istehsal sahələrinin yerləşdirilməsinə, fəaliyyətinə, işçilərin sayına və s.), yol-nəqliyyat infrastrukturuna (avtomobil yollarının planlaşdırılmasına və sıxlığın aradan qaldırılmasına) və digər sosial-iqtisadi göstəricilərin inkişafına da təsir etmişdir. Abşeron iqtisadi rayonunda

məskunlaşan əhalinin əsas hissəsi Bakı şəhərində cəmləşmişdir⁴. Ən az əhali isə Xızı inzibati rayonunun payına düşür. Bakı şəhər əhalisi daha çox sənaye məhsulları istehsal edir, Xızı inzibati rayonu isə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur. Təsərrüfat sahələrinin inkişaf etməsi ilə yanaşı, burada qeyri-istehsal sahələri yəni, sosial obyektlər şəbəkəsi də geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, iqtisadi rayon respublikada əsas nəqliyyat qovşağı hesab olunur. Azərbaycanın ən mühüm dəmiryolu xətləri, avtomobil yolları, su nəqliyyatı və hava xətləri bu regionun ərazisindən keçir. Abşeron yarımadası balneoloji sərvətlərlə zəngindir. Lakin Abşeronda yerli içməli su mənbələri yoxdur. Regiona içməli su Samur və Kür çaylarından, həmçinin Oğuz və Qəbələ inzibati rayonundan çəkilməmiş su kəmərləri vasitəsilə gətirilir.

Bələdiyyələrin ərazi təşkili, funksional strukturu müəyyən edildikdə elmi-metodologiyalara əsaslanmaqla ərazinin iqtisadi və sosial-coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman, Avropa ölkərində daha çox istifadə edilən klaster metoduna əsaslanmaq lazımdır. Çünki şəbəkə rolunu oynayan bu metodun köməyi ilə ümumi struktur müəyyən edilir. Burada əhalinin sayı, bələdiyyənin sahəsi, orada fəaliyyət göstərən təsərrüfat sahələri, perspektiv inkişaf istiqamətləri, sosial infrastruktur və s. nəzərə alınmalıdır.

Bələdiyyə seçkilərinin elektoral üsulla təhlil edilməsi isə müasir dünyada bir çox ölkələrdə həyata keçirilir. Məhz bu üsulun köməkliyi ilə seçkiyə gələn seçicilərin sayı müəyyən olunur, həmçinin seçki fəallığı və gələcəkdə bələdiyyələrin transformasiyası məsələlərinə baxılır. Biz isə öz növbəmizdə əldə etdiyimiz materiallar əsasında 23 dekabr 2019-cu ildə Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyə seçkilərinin elektoral xəritəsini hazırlamağa çılmışırıq (şəkil 1).

⁴ Mehtiyev, A. Paytaxt idarəçiliyi - Bakı şəhəri üçün ən yaxşı təcrübələr / A.Mehtiyev, R.Ağayev, S.Əliyev. Bakı: İqtisadi təşəbbüslərə yardım ictimai birliyi, 2010, 71 s.

Apardığımız araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bələdiyyələrin kiçik sahəli olması resursları da parçalayır. Məsələn, əhalisi 40-60 nəfər olan hər hansı yerli özünüidarəetmə orqanlarının ayrı-ayrılıqda hansısa infrastruktur layihələrini həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Bu bələdiyyələrin büdcə hesabı onun üzvlərinin aylıq əmək haqqını belə ödəməyə imkan vermir. Bununla yanaşı, bələdiyyə ərazisində vergiyə cəlb olunan, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların həcmi 1500 ha-dan az olmamalıdır. Çünki bələdiyyələr üçün ən sabit gəlir mənbəyi torpaq vergisidir.

Bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə yanaşı, sərhədlərinin də müəyyən edilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Bələdiyyə sərhədlərinin təyin edilməsində əsas rolu dövlət oynasa da, yerli əhalinin və qonşu bələdiyyələrin rəyi mütləq qaydada öyrənilməli və onların gələcək perspektivləri müəyyən olunmalıdır.

Bələdiyyələrin inkişafına təsir edə biləcək sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yüksək təbii-resurs ehtiyatları, həmçinin turizm-rekreasiya potensialı ilə seçilən ərazilər bu ehtiyatlarından hələlik çox zəif istifadə olunmaqla, onların iqtisadi inkişafa cəlb olunması strategiyası özünü büruzə vermir. Hansı ki, bu istiqamətdə artıq regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul olunmuş dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Dövlət proqramları üzrə qeyd olunan müddətlərdə Abşeron iqtisadi rayonunda strateji inkişaf istiqamətləri üzrə müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, təhlil materialları göstərir ki, bütün bu maliyyə tutumlu tədbirlər sənaye kompleksinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli dəyişiklik yarada bilməmiş və bu istiqamətdə hələlik istifadə olunmayan ehtiyat mənbələri mövcuddur. Bunu şəhər və inzibati rayonların iqtisadi inkişaf indeksi üzrə apardığımız hesablamalar da aydın şəkildə görmək olar.

Belə ki, tərəfimizdən ilk dəfə D.L.Lopatnikovun ərazi inkişaf indeksindən istifadə olunmaqla tədqiq olunan ərazi üçün indeksin göstəriciləri hesablanmış və təhlil olunmuşdur⁵. Hazırda bu indeks iqtisadi və sosial-coğrafi proseslərin təhlilində geniş istifadə olunur:

$$I = 0,1 \sqrt{\frac{V^2}{NS}}$$

burada:

V – istehsal olunan məhsulların ümumi dəyəri, min manat;

N – əhalinin sayı, nəfər;

S – sahəsi, min km².

İlk dəfə tətbiq edilərkən bu indeks dağlıq ölkə ərazilərində dəqiq məlumat vermirdi. Ona görə sonradan Lopatnikov tərəfindən indeksə 0,1 əlavə olundu. Bu göstərici nəticəni daha da dəqiqləşdirdi. Yəni, hesablama zamanı əldə olunan nəticə (rəqəm) nə qədər yüksəkdirsə, deməli ərazinin inkişaf indeksi də, bir o qədər yaxşıdır. Limit bu formulda 0,5-3 arasındadır. Göstəricinin 3-dən yüksək olması isə

⁵ Лопатников, Д.Л., Эстеров А.И. Возможности использования индекса хозяйственного развития территории в сравнительном экономико-географическом анализе // – Москва: Известия Российской Академии Наук, Серия География, – 1997. – № 2, с. 85-88.

həmin ərazinin həddən artıq təmərküzləşməsini göstərir.

Abşeron iqtisadi rayonunda ərazi inkişaf indeksi həm yüksək, həm də aşağı göstəricilər ilə seçilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

2020-ci ildə Abşeron iqtisadi rayonuna daxil olan şəhər və inzibati rayonlarda ərazi inkişaf indeksinin vəziyyəti⁶

Adı	Sahəsi, min km ²	Əhalinin sayı, min nəfər	Sənaye məhsulların ümumi dəyəri, mln manat	Ərazi İnkişaf İndeksi
Bakı şəhəri	2,14	2293100	29662,1	17,9
Sumqayıt şəhəri	0,09	345300	2270,1	16,6
Abşeron inzibati rayonu	1,97	214100	453,3	0,5
Xızı inzibati rayonu	1,67	17100	8,4	0,1
Abşeron iqtisadi rayonu	5,87	2869600	32393,3	6,2

Cədvəl materiallarının təhlili göstərir ki, ərazi inkişaf indeksinin yüksək göstəricilərinə sənaye sahələrinin daha yaxşı inkişaf etdirildiyi və ölkənin sənaye məhsullarının əsas hissəsini verən Bakı şəhərinin, sənaye məhsulunun Bakı şəhəri ilə müqayisədə təqribən 10 dəfə az istehsal olunduğu, lakin ərazisinin kiçik olması inkişaf indeksinin yüksək olmasına səbəb olan Sumqayıt şəhərlərinin payına düşür. Abşeron və Xızı inzibati rayonları geri qalır. Xızı inzibati rayonu isə ümumiyyətlə Lopatnikovun təqdim etdiyi 0,5-3 formulasından da aşağı göstəriciyə malikdir. Xızı inzibati rayonunda zəif iqtisadi inkişaf tendensiyanın formalaşması hər şeydən əvvəl ərazinin təbii-resurs potensialından rəşional istifadənin çox zəif olduğunu bir daha sübut edir və bu da bələdiyyələrin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına öz mənfi təsirinə göstərir.

Bələdiyyə sərhədlərinin müəyyənəldirilməsi zamanı kəmiyyət göstəricilərinə, həmçinin iqtisadi rayonun məskunlaşma göstəricilərinin də daxil edilməsi hazırkı şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alaraq tərəfimizdən iqtisadi rayonda əhalinin

⁶ Azərbaycanın sənayesi (statistika məcmuə) / Məcmuənin rəh. T.Budaqov. – Bakı: DSK, – 2021, – 242 s.; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (statistika məcmuə) / Məcmuənin rəh. T.Budaqov. – Bakı: DSK, – 2021, – 560 s.

ərazi təmərküzləşmə əmsalının hazırkı vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Əhalinin ərazi təmərküzləşmə əmsalının “yaxın qonşu analizi” metodundan istifadə olunmuş və hesablama üçün aşağıdakı riyazi asılılıq tətbiq edilmişdir⁷:

$$R = \frac{\bar{D}}{0.5\sqrt{\frac{S}{N}}}$$

burada,

$\bar{D}$ – yaşayış məntəqələri arasında orta məsafə;

S – ərazinin sahəsi;

N – yaşayış məntəqələrinin sayıdır.

Ərazi təmərküzləşmə əmsalının qiymətlərinin dəyişmə intervalları 0-2,0 arasında qəbul olunur. Belə ki,

- əmsalın qiyməti – 0-a bərabər olduqda yaşayış məntəqələrinin topa halında yerləşməsinə;
- əmsalın qiyməti – 1-ə bərabər olduqda yaşayış məntəqələrinin kortəbii yerləşməyə malik olduğunu;
- əmsalın qiyməti – 2,0 olduqda isə yaşayış məntəqələrinin balanslaşdırılmış yerləşməyə malik olduğunu göstərir.

Aparılmış hesablamalar nəticəsində Abşeron iqtisadi rayonunda əhalinin ərazi təmərküzləşmə əmsalının aşağıdakı qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir:

$R_{\text{Bakı şəhəri}} = 2,9$

$R_{\text{Sumqayıt şəhəri}} = 2,0$

$R_{\text{Abşeron rayonu}} = 2.0$

$R_{\text{Xızı rayonu}} = 0,71;$

Abşeron iqtisadi rayonuna daxil olan şəhər və inzibati rayonların hesablama nəticəsində əldə olunan məlumatları təhlil etsək onda görərik ki, dağlıq relyefə malik olan Xızı inzibati rayonunda bu göstərici 0,71 bərabər olmaqla kortəbii, düzənlik relyefi ilə seçilən Abşeron inzibati rayonunda, Sumqayıt və Bakı şəhərlərində isə bu balanslaşdırılmış paylanma qanunauyğunluğu ilə müəyyən olunur və 2,0-2,9 göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə dağlıq

⁷ Меньшиков, В.В. Власть и самоуправление (теоретико-методологический анализ) / В.В.Меньшиков– Ростов на Дону: – 1991. – 151 с.

relyefə malik olan Xızı inzibati rayonu üçün bələdiyyələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı əhalinin ərazi təmərküzləşmə əmsalının kortəbii xarakterli olması, digər şəhərlərdə və inzibati rayonda isə balanslaşdırılmış düzənlik relyefinin əmsalından istifadə olunması zəruri qanunauyğun kəmiyyət göstəricisi kimi qəbul olunmalıdır.

Coğrafi mövqeyinə görə fərqləndirilən bələdiyyələr özlərinin inkişaf səviyyəsinə və istiqamətlərinə görə də fərqlənirlər. Abşeron iqtisadi rayonunda olan bələdiyyələr Abşeron yarımadası, Xəzər dənizinin qərb sahilə və Bakı buxtasını əhatə edir, relyef xüsusiyyətləri və dənizdən quruya doğru transformasiyaya məruz qalan iqlim müxtəlifliyinə malikdir. Bu amilləri iqtisadi rayonda yerləşən bələdiyyələr üzrə yeni bir yanaşma təhlilini aparmağa imkan verir. Daha dəqiq desək, iqtisadi və sosial-coğrafi təhlil zamanı mövqeyinə görə bələdiyyələri 3 hissəyə bölmüşük:

Daxili bələdiyyələr – dəniz səviyyəsindən 200-1500 metr yüksəklikdə yerləşir. Daxili bələdiyyələrə Altıağac, Baxışlı, Xələc-Fındıqan, Xızı, Giləzi, Şuraabad, Sitalşay, Pirəkəşkül, Aşağı Güzdək, Müşviqabad, Qobu və s. aiddir. Bələdiyyələrdə əhali əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, heyvandarlıq, xüsusilə də qoyunçuluq inkişaf etdirilir.

Sahilyanı bələdiyyələr – dənizsahili zonada yerləşən Ələt, Sahil, Sənqəçal, Qobustan, Zığ, Puta, Hövsan, Bibiheybət, Türkan, Şüvəlan, Mərdəkan, Binə və s. bələdiyyələr aiddir. Sahilyanı bələdiyyələrdə əhali daha sıxdır, məşğuliyyətləri istehsal sahələri ilə bağlıdır, nəqliyyat infrastrukturu yaxşı inkişaf etmişdir, rekreasiya ethiyatları böyükdür.

Ada bələdiyyələri – bu bələdiyyələr özünün coğrafi mövqeyinə, təbii şəraitinə, təsərrüfatına, inkişaf istiqamətinə görə digər bələdiyyələrdən fərqlənir. Abşeron yarımadası ətrafında sayı az olsa da, bir neçə ada bələdiyyəsi mövcuddur. Bunlara Pirallahı, Çilov-Neft Daşları ada bələdiyyələrini əyani misal göstərmək olar. Ada bələdiyyələri neft və qaz ehtiyatları ilə zəngindir, təsərrüfatı onların hasilatına əsaslanır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bələdiyyələr kiçik ölçülüdür və onların sayı kifayət qədər çoxdur. Lakin bələdiyyələrin hansı

prinsiplər üzərində formalaşdırıldığı hələ də qeyri-dəqiqdir. Məsələn, əgər yerli özünüidarə orqanları inzibati ərazi vahidləri əsasında qurulsaydı, onların sayı 2000, yaxud yaşayış məntəqələri əsasında qurulsaydı 4600 olmalı idi. Lakin aşkar şəkildə müəyyən etmək olar ki, bələdiyyələrin mövcud sayı həmin rəqəmlərin heç biri ilə üst-üstə düşmür. Bələdiyyələr formalaşdırılarkən onların ərazi hüduqlarının və yerli əhalinin kəmiyyət göstəricisinin seçilməsi önəmli şərtlərdən biridir. Hazırda respublikamızda olduğu kimi, Abşeron iqtisadi rayonunda da nə əhalinin sayına, nə ərazi sərhədlərinə, nə də sahəsinə görə bələdiyyələrin yaradılmasına məhdudiyyət qoyulmur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin fəaliyyətinin gələcək inkişaf istiqamətləri və ərazi təşkilinin transformasiyası”**na həsr edilmişdir. Bu fəsildə bələdiyyələrin gələcək inkişafında xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə, bələdiyyələrin yerli sosial-iqtisadi problemlərin həllində rolu, bələdiyyə gəlirlərinin və sərhədlərinin müəyyən edilməsinin proqnozlaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin çoxillik təcrübəsinə əsaslanmaqla yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikası ərazisinin təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılmasına nail ola bilər. Bunun üçün ilk növbədə hazırkı dövr üçün ölkənin idarəçilik sisteminin bir hissəsi olan bələdiyyə sahəsində xarici ölkələrin mövcud təcrübəsi təhlil edilməli, onların ümumi anlayış və əsas prinsipləri açıqlanmalı, yerli idarəçiliyin formalaşdırılması qaydası və səlahiyyətləri iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan öyrənilməklə, gələcək inkişaflarında beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi yolları müəyyən olunmalıdır. Məsələn, Fransada bələdiyyələr əsasən kiçik şəhər və kəndlərdə yaradılır, bələdiyyə üzvləri yerli əhali tərəfindən kommunalar şurası və şura deputatları içərisindən seçki yolu ilə seçilir⁸. İtaliyada inzibati-ərazi münasibətləri vilayət, əyalət və kommunalara bölünür, onların səlahiyyətlərinə isə yerli idarəçilik

⁸ Евдокимов, В.Б. Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты / В.Б.Евдокимов. – Москва: Спарк, – 2001. – 251 с.

prinsipləri, sosial məsələlərin həlli, ekoloji təhlükəsizlik, az təminatlı ailələrə yardımların göstərilməsi və xeyriyyəçilik və s. daxildir. İsveçdə yerli özünüidarə orqanı olan bələdiyyələr kommunalarla təmsil olunur və əsasən yerli demokratiyanın inkişafı naminə çalışır. Finlandiyada seçilən bələdiyyə məclisi olmadığı üçün bu funksiyaları yerlərdə bələdiyyə idarəsi həyata keçirir⁹.

Apardığımız təhlillər nəticəsində belə bir qərara gəlmək olar ki, müasir dövrdə dünya ölkələrinin təcrübəsində müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında münasibətlər hər bir ölkənin öz xüsusiyyətinə, tarixi ənənələrinə, siyasi və iqtisadi əsaslarına, mövcud qanunlara uyğun olaraq fərqli şəkildə tənzimlənir və idarə olunur. Məhz bu baxımdan, dövlətlə bələdiyyələr arasında münasibətlərin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi məsələlərinə aydınlığın gətirilməsi zəruridir.

Azərbaycanda, eləcə də Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələr əsas etibarilə, dövlət büdcəsi hesabına fəaliyyət göstərirlər. 2020-ci ildə “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7.1.6.1. bəndində bələdiyyələrə verilən dotasiya 5,0 mln manat, 7.1.6.2. bəndində bələdiyyələrə verilən subvensiya 1,2 mln manat həcmində olmuşdur¹⁰. Lakin bu göstəricilər dövlət büdcəsi xərclərinin cəmi 0,02%-ni (6,2 mln manat) təşkil edir. Bunlarla yanaşı, 2020-ci ildə su təchizatı və xidməti ilə bağlı bələdiyyələrə göstərilən maliyyə yardımı 2,05 mln manat olmuşdur ki, bu da ümumi bünce xərclərinin 0,01%-i deməkdir¹¹. Göstəricilərin olduqca aşağı olmasına baxmayaraq, bələdiyyələrin son illər gəlirlərinin artmasını da qeyd etmək lazımdır.

2020-ci ilin isə qeydri-rəsmi məlumatlarına əsasən 1606 bələdiyyə 34,9 mln manat həcmində maliyyə vəsaiti əldə edə bilib ki, bunun da 22,7%-i əmlak, 15,8%-i torpaq və 2,8%-i mədən

⁹ Hacı, H.M. Bələdiyyələr: beynəlxalq təcrübə və yerli qanunvericilik / H.M.Hacı, D.R.Əhmədov. – Bakı: – 2003, – 88 s.

¹⁰ Dövlət büdcəsi haqqında // 29 noyabr 2019-cu il Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 1696-VQ) – Bakı: Qanun, – 2019. – 18 s.

¹¹ Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi / Məsul şəxs V.Gülməmmədov. – Bakı: – 2020. – 270 s.

vergisindən, 20%-i bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən, 15,5%-i isə bələdiyyə əmlakının icarəyə və istifadəyə verilməsindən daxil olub¹².

Bələdiyyələrin əldə etdikləri gəlirlərin artırılması məqsədilə ilk öncə bələdiyyələrin strateji inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Bələdiyyələrin strateji inkişaf proqramı hazırlanan zaman, dünya ölkələrinin bələdiyyə idarəçiliyi təcrübəsində əsaslanmaqla təhlillər metodoloji yanaşmalardan istifadə edilməklə aparılmalıdır. Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin coğrafi aspektdən təhlili zamanı SWOT təhlilindən istifadə olunmuşdur. Bu təhlil metodu daxili, sahil və ada bələdiyyələrinə uyğun olaraq aparılmışdır.

İqtisadi-coğrafi tədqiqatın nəticəsi olaraq biz bir nümunə olaraq Sahil bələdiyyəsinin SWOT təhlilini təqdim etmək istərdik.

Cədvəl 3

Sahil bələdiyyəsinin SWOT təhlili

<i>Güclü tərəflər</i>	<i>Zəif tərəflər</i>
- əlverişli nəqliyyat qovşağında yerləşməsi; - istehsal obyektlərinin mövcudluğu; - sosial infrastrukturla təminat; - faydalı qazıntı yataqlarının olması.	- büdcə ehtiyatının azlığı; - qəsəbə daxili yolların, parkların təmirə ehtiyacının olması; - icra hakimiyyəti ilə oxşar səlahiyyət bölgüsü
<i>İmkanlar</i>	<i>Risqlər</i>
- Bakı şəhərinə yaxınlığı; - dəniz sahili zonada yerləşməsi; - alternativ enerji mənbələrinin (külək və günəş) mövcudluğu; - turizm infrastrukturunun (hotel, motel, hostel) yaradılması.	- səlahiyyətlərinin məhdud olması; - sənaye obyektlərinin düzgün yerləşdirilməməsi; - ekoloji zisklər; - maliyyə ehtiyatlarının az olması.

SWOT təhlili ilə yanaşı, biz Abşeron iqtisadi rayonunda rəy sorğusu aparmışıq. Rəy sorğu Bakı şəhərinin 9 (Yasamal, Sahil, Nizami, Səbail, Əhmədli, Pirallahı, Bilgəh, Buzovna, Qaraçuxur və Ələt bələdiyyələri), Sumqayıt şəhərinin 2 (Sumqayıt və Corat bələdiyyələri), Abşeron inzibati rayonunun 5 (Xırdalan, Masazır,

¹² Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təbliği [Elektron resurs] / Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təbliği ictimai birlik. – Bakı, 2021. URL: <http://belediyye.info>

Fatmayı, Görədil və Hökməli bələdiyyələri), Xızı inzibati rayonunun isə 4 (Ağdərə, Altıağac, Giləzi və Yeni Yaşma bələdiyyələri) bələdiyyəsini əhatə etmiş və bu sorğuya 1000 respondent (hər bələdiyyə ərazisinə 50 sorğu anketi) cəlb edilmişdir.

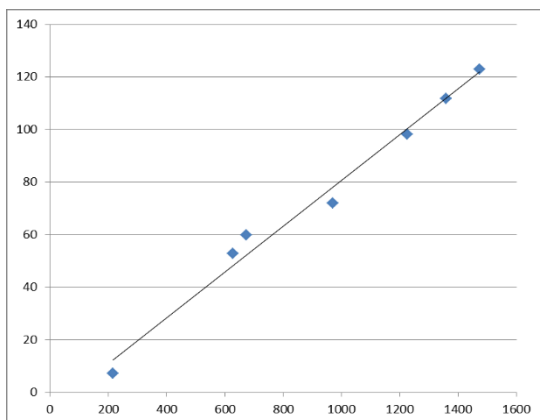
Yuxarıda qeyd etdiyimiz rəy sorğu anketinin nəticələri isə o qədər də ürəkaçan olmamışdır. Belə ki, respondentlərin 91,3%-i bələdiyyənin fəaliyyətindən ümumən razı olmadıqlarını, 68,4%-i bələdiyyə sədrini tanımadıqlarını, 84,6%-i bələdiyyələrin yerli əhəmiyyətli sosial probleminizin həllində iştiraklarının olmadıqlarını, 87,5%-i bələdiyyə vergisi ödəmədiklərini, 89,2% bələdiyyə səlahiyyətlərinin artırılmasını, xüsusilə marşrutların, məktəbəqədər təhsilin, ictimai çimərliklərin yaradılması, müxtəlif idman sahələrinin bələdiyyə daxilində və ya ona qonşu olan bələdiyyədə yaradılması bildirmişdilər.

Bələdiyyə gəlirlərinin və sərhədlərinin müəyyən edilməsində kəmiyyət göstəricilərinin təhlilinin aparılması vacib strategiyalardan biri hesab edilir. Hər hansı bir iqtisadi rayonun strateji və ya regional planlaşdırılması çox vaxt kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, biz ilk növbədə Abşeron iqtisadi rayonu ərazisində olan bələdiyyələrin gəlirlərinin müəyyən edilməsi üçün planlaşdırılmanın kəmiyyət göstəricisini əsas götürməklə xüsusi formuldan istifadə etmişik. Bu məqsədlə, Pirson modelini tətbiq edilmiş¹³, Abşeron iqtisadi rayonunda istehsal olunan ümumi məhsulunun həcmi ilə bələdiyyələrin büdcə gəlirləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi qurulmuşdur (qrafik).

$$R_{pr} = \frac{\sum(d_x d_y)}{\sqrt{\sum d_x^2 \sum d_y^2}}$$

burada, d_x – istehsal olunan ümumi məhsulunun həcmi, d_y – bələdiyyələrin büdcə gəlirləridir.

¹³ Cordeiro, G. M. On Pearsons residuals in generalized linear models // Statistics and Probability Letters, – 2004. – No 66, – p. 213-219.

Qrafik. Abşeron iqtisadi rayonunda istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi ilə bələdiyyələrin büdcə gəlirləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi sxemi

Pirson modelinin köməkliliyi ilə qurulan sxemdə korrelyasiya əlaqəsinin qiyməti $+0,992166$ olmuşdur ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bələdiyyələrin ayrılıqda təhlilini aparsaq görürük ki, heç də bütün bələdiyyələrdə korrelyasiya əlaqəsinin qiyməti müsbət deyildir. Bu göstərici bələdiyyələr üçün zəruri qanunauyğunluq kimi qəbul edilə bilər. Çünki Pirson modelinin korrelyasiya əlaqəsi aşağıdakı intervallarda müəyyən olunur:

- güclü korrelyasiya əlaqəsi – $0,7-1,0$ -ə qədər;
- orta korrelyasiya əlaqəsi – $0,3-0,699$;
- zəif korrelyasiya əlaqəsi – $0-0,299$
- çox zəif korrelyasiya əlaqəsi – 0 -dan aşağı mənfi tendensiyaya malik olan əlaqələr.

Müasir dövrdə bələdiyyə mülkiyyətinin kəmiyyət yox, keyfiyyət kriteriyaları əsasında hədudlarının müəyyənləşdirilməsi məqbul sayılır. Bir sıra mütəxəssislərin fikrində, keyfiyyət baxımından bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə aşağıdakı obyektlər daxil olmalıdır:

- bələdiyyə mülkiyyətinin iqtisadi, sosial və digər funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin edən mülkiyyət obyektləri (bələdiyyə büdcəsi, bələdiyyənin qeyri-büdcə vəsaitləri, mühəndis

infrastruktur obyektləri və s.);

- bələdiyyə ərazisində funksional texnoloji əlaqələrin yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunan obyektlər (su kəməri idarələri, kanalizasiya və istilik idarələri, elektrik şəbəkəsi və s.);
- bələdiyyə ərazisinin sosial-iqtisadi inkişafı baxımından yerli özünüidarə orqanları üçün əhəmiyyətli sayılan mülkiyyət obyektləri;
- özünümaliyyələşdirmə rejimində işləyən və yaxud büdcə və qeyri-büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşən obyektlər.

Göründüyü kimi, sadalanan kriteriyalar bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin keyfiyyət müxtəlifliyini məhdudlaşdırmır. Bu isə bələdiyyə mülkiyyətinə yerli özünüidarəetmənin əsas iqtisadi elementi kimi baxılmasına əsas verir.

NƏTİCƏ

1. Abşeron iqtisadi rayonunda bələdiyyələrin optimal ölçülərinin və sərhədlərinin transformasiyası məqsədi ilə ilk dəfə təhlil göstəriciləri sistemində ərazi inkişaf indeksi, yaşayış məntəqələrinin yerləşmə əmsalı, bələdiyyə gəlirləri ilə ərazidə istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi arasındakı korrelyasiya əlaqələri, eyni zamanda yerli potensial ehtiyatlardan istifadə əsasında idarəetmə səmərəliliyi indeksindən istifadə olunmuş və digər ərazilərə tətbiq olunma mümkünlüyü əsaslandırılmışdır (11).

2. Tədqiqat ərazisində eyni xüsusiyyətlərə malik olan bələdiyyələr homogen bələdiyyələr, bir-birindən fərqlənən, müxtəlif coğrafi mövqeyə, iqtisadiyyata və təsərrüfat sahəsinə malik olan bələdiyyələr heterogen bələdiyyələr kimi tipologiyası aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində coğrafi mövqeyinə görə bələdiyyələr 3 tipə: daxili, sahil və ada bələdiyyələrinə ayrılmış, onların fəaliyyətini tənzimləyən büdcə gəlirləri və xərcləri təhlil olunmuşdur. Pirson modelini tətbiq etməklə istehsal sahələri və büdcə gəlirləri arasında koorelyasiya əlaqəsi qurulmuş və onun qiyməti +0,992166 olmuşdur ki, bu da bələdiyyələr üçün müsbət qiymətləndirilir (13).

3. Dövlət və bələdiyyə münasibətlərinin dualizm, horizontal və qarışıq səlahiyyət bölgüləri araşdırılmış, bələdiyyələrin sahəsi,

əhalisinin sayı, təsərrüfat strukturu və sosial-iqtisadi inkişafa ayrılan investisiyalar kompleks şəkildə təhlil olunmuş, Ərazi İnkişaf İndeksindən istifadə olunmaqla bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Bakı (17,9) və Sumqayıt (16,6) bələdiyyələri yüksək, Abşeron (0,5) və Xızı (0,1) bələdiyyələri zəif inkişaf indeksinə malikdirlər (14).

4. Abşeron iqtisadi rayonunda 2019-cu ildə həyata keçirilmiş bələdiyyə seçkilərinin elektoral xəritəsi tərtib olunmuş, xəritə əsasında bələdiyyə sərhədlərinin kəmiyyət göstəriciləri əhalinin Ərazi Təmərküzləşmə Əmsalının “yaxın qonşu analizi” metodundan istifadə edilməklə hesablanmışdır. Bakı bələdiyyələri ərazi təmərküzləşmə əmsalı 2,9 (yüksək təmərgüzləşmiş), Sumqayıt və Abşeron bələdiyyələri 2,0 (balanslaşdırılmış), Xızı bələdiyyələri isə 0,71 (kortəbii) qiymətləri almışdır. Daha sonra bələdiyyə sərhədlərinin transformasiyası ilə bağlı Regional Təmərküzləşmə Əmsalından istifadə olunmuş, Bakı bələdiyyələrinin əmsalı yüksək (10,1), Sumqayıt orta (1,7), Abşeron (0,09) və Xızı (0,89) zəif kriteriyalara uyğun gəlmişdir (14).

5. Tədqiqat prosesində SWOT təhlilinin aparılması üçün nümunə olaraq ilk dəfə tərəfimizdən LED (Local Economic Development) strategiyasından istifadə edilmiş, Müşviqabad, Sahil və Pirallahı bələdiyyələrinin güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmiş, yaxın perspektivdə gözlənilər imkanlar və sosial-iqtisadi inkişafıla bağlı baş verə biləcək risklər verilmişdir (15).

6. Bələdiyyələrin yerli xarakterli problemlərin həllində rolunun artırılması üçün onlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bələdiyyələrin maliyyə təminatının istehsal və xidmət obyektləri sahəsinin yaradılması ilə həll edilməlidir. Bununla yaşıllara və kimsəsizlərə kömək və maddi yardımların edilməsi, qəsəbələrdə yol infrastrukturunun, sosial və mədəni obyektlərin fəaliyyətinin təminatı, ekoloji problemlərin həllinə dəstək (meşələrin salınması, karxanaların fəaliyyətinə nəzarət, məişət tullantılarının toplanması və s.) olmaq olar (17).

7. Bələdiyyələrin mülkiyyətində olan torpaqlar, o cümlədən əkin sahələri və təsərrüfat obyektlərinin icarəsindən əldə edilən gəlirlərin düzgün idarə edilməsi, toplanması və xərclənməsinə nəzarət tələb

olunur. Bu gəlirlər yaşayış məntəqələrinin sosial-mədəni və iqtisadi problemlərinin həllinə, yeni iş yerlərinin təşkilində yönəldilməlidir (3).

Dissertasiya mövzusu üzrə çap olunmuş elmi işlər

1. Osmanova X.M. Azərbaycanla bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanları arasında mövcud olan paralelizm haqqında // “Heydər Əliyev və Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: – 2013, – s. 317-321.

2. Osmanova X.M. The social development issues of municipalities in Absheron economic geographical region // Region - 2013: стратегія оптимального розвитку, матеріали практичної конференції з міжнародною участю, – Харків: – 7-8 листопада, – 2013, – с. 383-385.

3. Osmanova X.M. The conceptual foundations analyzing revenue, budget of municipalities in Azerbaijan Republic // – London: British Journal of Science, Education and Culture. – 2014. – No 1(5), vol. 4, – p. 687-692.

4. Osmanova X.M. The conceptual bases of self-governance financial sources in Azerbaijan Republic // – Санкт-Петербург: Муниципалитет: экономика и управление. – 2014. – №2(7), – с. 14-17.

5. Osmanova X.M. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə sistemində rolu // – Bakı: Gənc alimlərin elmi əsərləri. – 2015. – № 11, – s. 287-289.

6. Osmanova X.M. Abşeron bələdiyyə orqanlarının yerli social-iqtisadi problemlərin həllində əhəmiyyətinin artırılması // – Bakı: Gənc alimlərin elmi əsərləri. – 2015. – № 12, – s. 196-200.

7. Osmanova X.M. Compare spatial differences in the types of local self governance amid Europe countries and Azerbaijan Republic // – Jordan: American scientific research journal for Engineering, Technology and Sciences (ASRJETS). – 2015. – No1, vol. 13, – p. 221-226.

8. Osmanova X.M. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının gələcək inkişafında xarici ölkələrin təcrübəsi //

“Coğrafiya: nəzəriyyə, praktika və innovasiya” elmi konfrans, – Bakı, – 2015, – s. 325-330.

9. Osmanova X.M. The main Geographical and Legal Principles of Territorial Organization of Municipalities // – Bakı: İnsan və biosfer, – 2016. – № 11, – s. 163-170.

10. Osmanova X.M. Yerli özünüidarəetmə institutlarının modelləri və Azərbaycanda tətbiqi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, – 2015. – №2, – s. 166-170.

11. Osmanova X.M. The geographical transformation within the advancing municipal boundaries of the territorial structure of local governments // – USA: American journal of science and technologies. – 2016. – No 1(21), vol. 3, – p. 305-310.

12. Osmanova X.M. Bələdiyyələrin ərazi təşkilinin əsas coğrafi və hüquqi prinsipləri // “XXI əsrdə ekologiya və torpaqşünaslıq elmlərinin aktual problemləri” V respublika elmi konfransı, – Bakı: – 05-06 may – 2016, – s. 107-108.

13. Osmanova X.M. Azərbaycanda bələdiyyələrin ekoloji fəaliyyətinin idarə edilməsi // – Bakı: İnsan və biosfer, – 2017. – № 12, – s. 141-148.

14. Osmanova X.M. Abşeron iqtisadi coğrafi rayonunda bələdiyyələrin iqtisadi-sosial coğrafi məsələləri // – Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, – 2019. – №1(9), – s. 49-54.

15. Османова Х.М. Использование опыта зарубежных стран в дальнейшем развитии органов местного самоуправления // – Санкт-Петербург: Вестник Национальной Академии Туризма, – 2020. – №3(55), – s. 53-57.

16. Osmanova X.M. History of municipalities in the Republic of Azerbaijan and ways of using the experience of foreign countries in their future activities // – Крым: Учёные записки Крымского университета имени В.И. Вернадского. География Геология, – 2021. – № 1, – с. 121-127.

17. Османова Х.М. Роль и место муниципалитетов в системе местных органов самоуправления в Азербайджане // – Москва: Успехи современного естествознания, – 2021. – №11, с. 114-118.

Dissertasiyanın müdafiəsi 07 aprel 2022-ci il tarixində saat 14.00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Baki ş., H.Cavid prospekti, 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.
e-mail: cografiya_inst@mail.ru, institut@geograph.science.az

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları www.igaz.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.03.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 40262

Tiraj: 100